

İSLÂM MEDENİYETİNİN KURUCU NESLİ

SAHÂBE-II

– Sahâbe ve Rivâyet İlimleri –

Tebliğ ve Müzâkereler

Tartışmalı İlmî Toplantı

25-26 Nisan 2015

Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi
Hakkı Ekşi Konferans Salonu
Sakarya

İstanbul 2015

**EBÛ HUREYRE'YE YÖNELTİLEN
TEDLÎS İSNÂDI BAĞLAMINDA SAHÂBE ZAMANINDA
TEDLÎSİN İMKÂN YA DA İMKÂNSIZLIĞI**

Veysel ÖZDEMİR*

Giriş

Sahâbenin hadîs rivâyetindeki önemi tartışılmaz bir gerçektir. Bu kıymetlerinden dolayı onlara hadîs rivâyet târîhinin altın nesli de diyebiliriz. Zîra onların yokluğunu veya üstlendikleri rollerini yapmadıklarını hatta düzgün bir şekilde yerine getirmediklerini bir an olsun düşünmek bile İslâm Şeriatı'nı tartışmalı hale getirecektir.

Hadîs târîhinde, hadîslerin aktarımı esnasında gerek bilinçli gerekse bilinçsiz bir şekilde rivâyet kusurlarının olduğu malumdur. İdrâc, kalb, ziyâde, tashîf, tahrîf, lahn, tedlîs vb. kusurlar buna örnektir. Bu kusurlar içerisinde yer alan tedlîs, hadîs râvîsi tarafından bilinçli bir şekilde yapılmakta ve râvînin niyetine bağlı olarak rivâyetin sıhhatini belli oranda zedelemektedir. Bir hadîs râvîsinin bu kusuru işleme durumu, onun rivâyetlerine öyle ya da böyle bir gölge düşüreceği için gerekli araştırmalar yapılmadan, gelişi güzel bir şekilde hiçbir râvî hakkında tedlîs ithâmı yapılmaması gerekmektedir. Ayrıca her tedlîsin mekrûh ve mezmûm olmadığı, masum bir takım gerekçelerden dolayı tedlîse başvurulduğu gerçeği de göz ardı edilmemelidir.

Hadîs rivâyetinin altın zinciri olan sahâbenin tedlîs gibi bir rivâyet kusuruna başvurmuş olduğu veya olabirliği iddiâsı tetkîke muhtaç ve üzerine uzunca araştırmalar yapılması gereken bir husûstur. Bu sebeple Ali Toksarı, 1990 yılında "*Müdelles*

*Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, veysel123@gmail.com

Hadîs ve Sahâbeye Tedlîs İsnâdı” başlıklı bir makale neşretmiştir. Biz de Sayın Toksarı'nın çalışmasına bir nev'i istidrâk olması düşüncesiyle Ebû Hureyre'ye (ö. 57) yöneltilen tedlîs iddiâsını, tedlîs kavramının kapsamı, doğuşu, yapıma gerekçeleri ve iddiâyâ mesned olarak sunulan ifâdelerin ortaya çıkışı ve bağlamını değerlendirmeye çalışarak sahâbe döneminde böylesi bir rivâyet kusurunun olabilirliğini tartışmaya gayret edeceğiz. Konu tekrar ele alınacağı için bazı noktalarda Sayın Toksarı'nın çalışmasında belirtmiş olduğu husûslar tekrarlanabilecektir. Ayrıca bu çalışma Ebû Hureyre hakkında ileri sürülen iddiâların tümüne bir yanıt niteliğinde olmayıp -ki bu konuda zaten pek kıymetli eserler kaleme alınmıştır¹- sadece tedlîs yapıp yapmadığının bir değerlendirmesi veya hakkında ileri sürülen “*Tedlîs yapardı.*” ifâdesinin ne anlama geldiğinin bir tartışması olacaktır.

Ebû Hureyre gibi bir sahâbîye yöneltilen tedlîs suçlaması oldukça önemli bir iddiâdır. Tedlîsin, her ne kadar “Şuyûh” gibi

¹ Bunlardan kimisi müstakil olarak Ebû Hureyre hakkındaki iddialara yanıt getirme amacıyla te'lîf edilmiş kimisinde ise yer yer bu iddialara değinilmiştir. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadîs*, (thk. Muhamed Zührî en-Neccâr), Dâru'l-Cil, Beyrût, 1393/1972; Muhammed Reşid Rıza, “Bir Misyonerin Ebû Hureyre Hakkındaki Bazı İddiaları”, (çev. Mücteba Uğur), *Diyanet İlmî Dergi*, 1992, cilt: XXVIII, sayı: 2, s. 15-36; Muhammed Accâc el-Hatîb, *Ebû Hureyre Râviyetu'l-İslâm*, Mektebetü Vehbe, y.y., 1402/1982; Mustafa Sıbâi, *es-Sünne ve Mekânetuhâ fi't-Teşri'i'l-İslâmî*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, y.y., tsz.; Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *Difâ'un ani's-Sünne ve Reddü Şübehi'l-Müsteşrikîn ve'l-Küttâbi'l-Muâsırîn*, Mektebetü's-Sünne, y.y., tsz.; Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî, *Envâru'l-Kâşife limâ fi Kitâbi Edvâi ale's-Sünne*, Âlemu'l-Kutub, Beyrût, tsz.; Muhammed Abdurrezzak Hamza, *Zulumâtu Ebî Reyve emâme Edvâi's-Sünneti'l-Muhammediyye*, el-Matba'atu's-Selefiyye, Kâhire, 1378; Abdulmunim Salih el-Alî el-İzzî, *Difâun an Ebî Hureyre*, Dâru'l-Kalem, Beyrût 1981; Ali Toksarı, *Hız. Ebû Hureyre ve Hadîs İlmindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 1982; Nevzat Aşık, “Ebu Hureyre'nin Hadîsciliği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, sayı: IV, s. 85-104; M. Yaşar Kandemir, “Ebu Hureyre”, *DİA*, cilt: X, s. 160-167; M. Emin Özafşar – Mehmet Görmez, “Ebû Reyve ve Kitabı Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1991, c: V, sayı: I, s. 63-72; Zekeriya Güler, “Ebû Reyve'nin Advâ Ale's-Sünne en-Nebeviyye Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1991, sayı: 4, s. 187-201; Osman Güner, *Ebû Hureyre'ye Yönelik Eleştiriler (Tarihî Arka Plan)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001; Nevzat Tartı, “Ebû Hureyre'nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, cilt: 12, sayı: 3, s. 7-25; Abdulvahap Özsoy, “Ebû Hureyre'ye Yönelik İksârü'l-Hadîs Eleştirisine Farklı Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 2014, sayı: 41, s. 239-55.

bir çeşidi daha olsa da temelde isnâddan râvî düşürülmesi esasına dayanır. Düşürülen râvî ise genelde kendisinden hadîs alınan şeyhtir ve bu şeyh bazı sebeplerden dolayı isnaddan düşürülür. Bu sebeplerin başında ise şeyhin hadîs rivâyet ehliyetine zarar veren bazı kusurlara sahip olması gelmektedir. Dolayısıyla bu uygulamayı yapan kişinin bir sahâbî olması ziyâdesiyle önemsenerek bir durumdur. Üstelik bu sahâbînin en fazla hadîs rivâyet eden Ebû Hureyre gibi birisinin olması, bu iddiâyı daha da önemli bir hâle getirmektedir. Zîra bilindiği gibi Ebû Hureyre, hadîs literatüründe rivâyetleri bulunan ve muksirûn olarak tanımlanan sahâbîlerden en çok rivâyete sahip olanıdır. Bakî b. Mahled'in *Müsned*'inde yer alan rivâyetlerinin sayısı 5.374², *Kütüb-i Tis'a*'da ise tekrarları ile birlikte 11.358'dir.³

Bu yüzden ona yöneltilen tedlîs gibi problemlili bir rivâyet yöntemine başvurmuş olduğu iddiâsı ehemmiyet arz etmektedir ve bunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Ayrıca Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160) gibi etbâ'u't-tâbi'înin büyüklerinden ve hadîs rivâyetinde otorite kabul edilen birisinin bu iddiâyı gündeme getirmesi meseleye daha da önem kazandıran bir başka husûstur. Zîra Şu'be, özellikle hadîs rivâyet ilminde saygın bir kişiliktir ve hadîs rivâyetinde tedlîse karşı göstermiş olduğu mücâdelesini ile meşhurdur.⁴

Netice itibâriyle Ebû Hureyre'ye yöneltilen bu iddiâ; içeriğinin ağır, müdde'înin sözüne itibâr edilen bir şahsiyet, müdde'a aleyhin de Ebû Hureyre gibi en çok rivâyetin sâhibi bir sahâbînin olması dolayısıyla önemlidir. İşbu tebliğde Ebû Hureyre'ye yöneltilen tedlîs iddiâsından hareketle sahâbe döneminde mezkûr rivâyet kusuru ve bu şekildeki rivâyet uygulamasının varlığı tartışılacaktır.

1.Ebû Hureyre'ye Yöneltilen Tedlîs İddiâsı

Kaynaklarda sahâbenin tedlîs yaptığına dâir genellemeci herhangi bir ifâde bulunmamaktadır. Ancak ilk dönem âlimle-

² Ali b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm el-Endulûsî, *Esmâu's-Sahâbeti'r-Ruvât ve mâ li külli Vâhidin mine'l-Aded*, (thk. Mis'ad Abdulhamîd es-Sa'denî), Mektebetü'l-Kur'ân, Kâhire, tsz., 31.

³ Mustafa Karataş, *Hadîslerin Sayısı*, Nûn Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 153-54; a.mlf., "Muksirûn ve Hadis Sayıları", *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1999, Cilt: II, Sayı: 16, 17, 18, s. 171.

⁴ Bu konuya ileride temâs edilecektir.

rinden sadece Şu'be b. el-Haccâc'ın (ö. 160) Ebû Hureyre ile ilgili bir ifâdesine rastlamaktayız. Yezîd b. Hârûn'un (ö. 206) nakletmiş olduğu rivâyette, Şu'be "Ebû Hureyre tedlîs yapardı / كَانُوا هُرَيْرَةَ يُدَلِّسُونَ" demiştir.⁵ Mahmûd Ebû Reyve (ö. 1970), Şu'be'ye isnâd edilen bu ifâdeyi delil göstermek sûretiyle, Ebû Hureyre'nin özellikle de Ka'bu'l-Ahbâr'dan semâ ettiği rivâyetleri tedlîs yaparak Hz. Peygamber'den iştmiş gibi rivâyet ettiğini iddiâ etmiştir.⁶ Bu görüşüne delil olarak da; Ebû Hureyre'nin "Cünub olarak sabahlayanın orucunun geçerli olmayacağı" şeklindeki rivâyeti tahkîk edilip, işin gerçeğinin bu şekilde olmadığı anlaşılınca "Ben onu Resûlullah'tan (s.a.v.) değil de başka birinden iştmiştim"⁷ şeklindeki ifâdelerini göstermiştir.⁸

⁵ Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy el-Cürcânî, *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavved), I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1418/1997, I, 151; Ali b. Hasen b. Hibetillah b. Abdillâh (İbn Asâkir), *Târîhu Medineti Dimeşk*, (thk. Ömer b. Ğarâme el-Omrevî), I-LXX, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1415/1995, LXVII, 359; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnâût), I-XXIX, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1402/1982, II, 608; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (thk. Ali Şîri), Dâru lhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1408/1988, VIII, 117.

⁶ Mahmûd Ebû Reyve, *Şeyhu'l-Madîra*, Müessesetü'l-Alemî li'l-Matbû'ât, Beyrût, 1413/1993, s. 123.

⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 117-18. Bu rivâyetin aslı İmam Müslim'in *Sahîh*'inde şu şekilde geçmektedir: Ebû Bekir b. Abdurrahman b. el-Hâris (ö. 94) şöyle demiştir: *Ebû Hureyre (r.a.) bir kıssa anlatırken 'Bir kimse cünub olarak sabahlarsa oruç tutmasın.' dedi. Ben de bunu (babam) Abdurrahman b. el-Hâris'e anlattım. Babam bunu kabûl etmedi ve beraberce Âişe ile Ümmü Seleme'nin (r. anhüma) yanına gittik. (Babam) Abdurrahman bu meseleyi onlara sordu. İkisi birden 'Resûlullah (s.a.) bazen ihtilam dışında bir sebeple cünub olarak sabahlar, sonra oruç tutardı.' dediler. Oradan çıkıp Mervân'ın yanına vardık. Babam bu meseleyi ona da anlattı. Mervân 'Sana, Ebû Hureyre'ye giderek söylediklerini kendisine îade etmeni kesinlikle emrediyorum.' dedi. Bunun üzerine Ebû Hureyre'ye geldik. Bütün bunların hepsine şahit oldum. (Babam) Abdurrahman, onları Ebû Hureyre'ye anlatınca; 'Bunları sana onlar mı söyledi?' diye sordu. Babam 'Evet' dedi. Ebû Hureyre 'Onlar, bunu benden daha iyi bilirler.' dedi ve daha önce söylediklerini Fadl b. Abbâs'a isnâd ederek; 'Ben, bunu Fadl'dan iştimm, Resûlullah'tan (s.a.) iştmedim.' demeye başladı. Böylece Ebû Hureyre bu husûsta söylemekte olduğu sözlerden dönmüş oldu...' Bkz. Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh*, (thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî), I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Sıyâm, 13 (hd. no: 75). Bu rivâyetin bir benzeri Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde de bulunmaktadır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992, I, 213.*

⁸ Bkz. Ebû Reyve, *Advâ ale's-Sünneti'l-Muhammediyye ev Difâ'un ani'l-Hadîs*, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, tsz., s. 175-76.

Ayrıca Ebû Reyeye, âlimlerin tedlîs yapan râvîyi cerh ettikleri, bir kez dahî tedlîs yaptığı bilinen bir râvînin muttasıl bir şekilde geldiği bilinen rivâyetlerinin de reddedildiğini söyleyerek, Ebû Hureyre'nin bütün rivâyetlerinin reddedilmesi gerektiği sonucuna gitmektedir.⁹ Ebû Reyeye'nin Ebû Hureyre ile ilgili bu ve buna benzer iddiâlarına çok defalar çeşitli ilim adamları genel anlamda cevaplar vermişlerdir. Ancak biz onun tedlîs ile ilgili bu iddiâsını ve özellikle de iddiâsına mesnet teşkil eden Şu'be b. el-Haccâc'ın "*Ebû Hureyre tedlîs yapardı.*" ifâdesinin ne anlama geldiğini, Hadîs Usûlü İlmi'nin verilerinden faydalanarak değerlendirmeye çalışacağız.

2. Tedlîs Tanımı, Kapsamı ve Doğuşu

Tedlîs "دَلَّسَ" kelimesinin mastarıdır ve "*Alışveriş dâhil her işte kusurun/ayıbın gizlenmesi*" anlamına gelmektedir.¹⁰ Tedlîsin ıstılâhî anlamına gelince; hadîs rivâyetinde tedlîs uygulaması genel olarak "İsnâd" ve "Şuyûh" olarak ikiye ayrılmakla beraber uygulama oranına binâen tedlîs denilince akla ilk isnâd tedlîsi geldiğinden öncelikle bu çeşidinin tarifini vermek yerinde olacaktır:

İsnâd Tedlîsi: "*Bir râvînin mülâkî olup semâ'î olmadığı veya mu'âsır olup mülâkî olmadığı ya da semâ'î bulunan bir şeyhten işitmediği bir hadîsi işitmiş izlenimi vererek rivâyet etmesi*" şeklinde tarif edilebilir.¹¹ Her ne kadar hadîs usûlü kitaplarında birbirinden farklı tanımlar¹² bulunsa da vermiş olduğumuz bu tanım hepsini kapsayacak niteliktedir.

⁹ Ebû Reyeye, *Advâ*, s. 175-76.

¹⁰ Ebû Abdîrahmân Hafîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, (thk. Abdulhameyd Hindâvî), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, II, 40; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, "د ل س", *Esâsu'l-Belâğa*, (thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1419/1998, I, 294; Ebû's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, (Ebû Abdîrahman Salâh b. Muhammed b. Avîda), I-V, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1423/2002, II, 121.

¹¹ Veysel Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2014.

¹² Bu tanımlamalar için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, (thk. Abdulfettâh Kebbâre), Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1419/1999, s. 197; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*, (thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Mu-

Şuyûh Tedlîsi ise “*Bir râvînin rivâyeti ettiği şeyhini tanınamaması için bilinmeyen bir isim, künye, nisbe veya sıfatı ile zikretmesi*” şeklinde tanımlanmaktadır.¹³

Hadîs rivâyetinde tedlîs uygulamasının ilk defa ve ne zaman ortaya çıktığına dâir kesin bir şey söylemek zordur. Ancak kaynaklardaki bilgiler tetkik edildiği vakit, tedlîs kavramına dâir ilk açıklamayı Avf b. Ebî Cemîle el-Arâbî'nin (ö. 146-147) yaptığı görülmektedir.¹⁴ Avf ile aynı tabakadan (küçük yaşlı tâbî'iler ile mu'âsır olanlardan) olmakla beraber ondan daha uzun yaşayan Cerîr b. Hâzım'ın (ö. 170) da tedlîs kavramına dâir bir açıklaması bulunmaktadır.¹⁵ Bu iki âlim Şu'be'den önceki tabakaya mensuptur ve her ikisi de tedlîsi; hadîs rivâyetinde kötü bir fiil olarak tavsîf etmişlerdir. Bunlardan sonra etbâu't-tâbî'in'in büyüklerinden olan Mis'ar b. Kidâm (ö. 153-155)¹⁶ ve Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160) tedlîs ile ilgili açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁷ Sonraki dönemlerde tedlîs ile ilgili birçok hadîs âliminin görüş ve beyânatları bulunmaktadır.¹⁸

Bu bilgilerden isimlerini vermiş olduğumuz âlimlerin zamanlarında tedlîsin fiilî olarak görüldüğü sonucu çıkmaktadır. Ancak en erken açıklamanın tâbiûn neslinin sonlarında olması, tedlîsin bu zamandan önce yapılmış olsa dahî kötü amaçlarla yapılmadığı neticesini akıllara getirmektedir.

Tedlîs yapan râvîleri birarada sunan kitaplara¹⁹ bakıldığında ise en erken dönem olarak büyük tâbî'iler tabakasından Cü-

hammed Abdulkebîr el-Bekrî), I-XXIV, Vizâretü Umumi'l-Evkâf ve Ş-uûni'l-İslâmiyye, Mağrib, 1387, I, 15; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, 73; Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teyisîr li-Ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezir*, (thk. Muhammed Osman el-Haşî), *Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrût, 1405/1985*, s. 39.

¹³ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, 73-74.

¹⁴ İbn Adiy, *el-Kâmil*, I, 106-07.

¹⁵ Ahmed b. Alî Ebû Bekr el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, (thk. Ebû İshâk İbrahim b. Mustafa), I-II, Mektebetü İbni Abbâs, Mısır, 2002, II, 368.

¹⁶ İbn Adiy, *el-Kâmil*, I, 107.

¹⁷ İbn Adiy, *el-Kâmil*, I, 107; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 367-68.

¹⁸ Bunlar için bkz. Özdemir, *Tedlîs*, s. 30-40.

¹⁹ Bu eserler ile ilgili bilgi almak için bkz. Bünyamin Erul, “Tedlîs”, *DİA*, XL, 264; Özdemir, *Tedlîs*, s. 17-24; İbn Hacer el-Askalânî, “Ta'rîfu Ehli't-Takdîs bi Merâtibi'l-Mevsûfîne bi't-Tedlîs (Tabakâtu'l-Müdelîsîn)”, (çev: Veysel Özdemir), *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014, cilt: IV, sayı: 8, s. 183-85.

beyr b. Nüfeyr b. Mâlik el-Hadremî eş-Şâmî (ö. 80)²⁰ ile Abdurrahman b. Abdillâh b. Mes'ûd el-Kûfî'yi (ö. 79)²¹ görmekteyiz.

Mevsûkiyeti üzerinde iffifak edilen Cübeyr b. Nüfeyr, Hz. Peygamber'in dönemine yetişmekle beraber O'nu görememiş, ancak Hz. Peygamber'den mürsel olarak rivâyetlerde bulunmuştur. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den de irsâl olarak rivâyet etmiştir.²² İmâm Zehebî (ö. 748), Cübeyr b. Nüfeyr'in, sahâbenin büyüklerinden yapmış olduğu rivâyetlerinde tedlîs olduğunu söylemiştir²³. İbn Hacer (ö. 852), Cübeyr'i ikinci tabakadan yani az tedlîs yapan müdellis râvîler arasında zikretmiştir.²⁴

Abdurrahman b. Abdillâh b. Mes'ûd da sika bir râvî olarak tavsîf edilmiştir.²⁵ Babası öldüğünde altı yaşında olduğundan dolayı iki hadîs dışında babasından semâ'î olmadığı nakledilmektedir.²⁶ Semâ'î olmamasına rağmen babasından rivâyetlerde bulunmasından dolayı tedlîs yaptığı belirtilmiştir. İbn Hacer, bun-

²⁰ Bürhânuddîn İbrahim b. Muhammed Sıbt İbnu'l-Acemî el-Halebî, *et-Tebyîn li Esmâ'î'l-Müdelessîn*, (thk. Yahyâ Şefîk), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1406/1986, s. 18; İbn Hacer, *Ta'rîfu Ehli't-Takdîs bi Merâtibi'l-Mevsûfîne bi't-Tedlîs*, (thk. Âsım b. Abdillâh el-Karyûtî), Mektebetü'l-Menâr, Ammân, 1403/1983, s. 21.

²¹ Salahuddîn Ebû Sa'îd b. Halîl el-Alâî, *Câmiu't-Tahsîl fi Ahkâmi'l-Merâsil*, (thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi), Âlemu'l-Kutub, Beyrût, 1426/2005, s. 223; İbn Hacer, *Ta'rîf*, s. 35.

²² Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-XI, (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetü'l-Usre, Kahire, 2002, IX, 443; Ahmed b. Abdullâh b. Sâlih Ebû'l-Hasen el-İclî, *Ma'rîfetü's-Sikât*, (thk. Abdu'l-Azîm el-Bustî), I-II, Mektebetü'd-Dâr, Medîne, 1405/1985, I, 266; Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Sikât*, (thk. Muhammed Abdulmu'îd Hân), I-IX, Dâiretu'l-Me'ârifil-Osmâniyye, Haydarâbâd, 1393/1973, IV, 111; Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâ'î'r-Ricâl*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), XXXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1400/1980, IV, 509-12; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 76-78; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb fi Ricâli'l-Hadîs*, (thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavved), I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1425/2004, I, 540-41.

²³ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, (thk. Zekeriyâ Umeyrât), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1418/1998, I, 42.

²⁴ İbn Hacer, *Ta'rîf*, s. 21.

²⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 301; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în, *Târîhu İbni Ma'în (Rivâyetu Osman ed-Dârimî)*, (thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf), Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk, 1400, III, 354; İclî, *Sikât*, II, 81; Ebu Abdillâh Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1371/1952, V, 248; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 76; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XVII, 239-41; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 81-82.

²⁶ el-Alâî, *Câmiu't-Tahsîl*, s. 223; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 81-82.

dan dolayı onu üçüncü tabakada yani çok tedlîs yapan râvîler arasında zikretmiştir.²⁷

Cübeyr b. Nüfeyr'in sahâbenin büyüklerinden, Abdurrahman b. Abdillâh'ın ise küçük yaşta kaybettiği babasından olan rivâyetlerinde tedlîs yaptığı görülmektedir. Bu târîhlerde hadîs rivâyetinde isnâd uygulamasının henüz tam olarak uygulanmadığı da göz önünde bulundurulunca, tedlîs uygulamasının -ileri ki dönemlerde olduğu gibi- zayıf olan şeyhin isminin zikredilmesinden çekinme veya başka bir olumsuz sebepten ötürü şeyhin isnâddan hazfedilmesi gibi bir anlam ifâde etmediği açıktır.²⁸ Dolayısıyla tedlîs yapmakla tavsîf edilen en erken dönemden olan bu iki râvînin de tedlîsin bilinen ve çirkin olarak belirtilen türünden uygulamalarının olmadığını söyleyebiliriz.

3. Tedlîsin Yapılma Gerekçeleri

Hadîs rivâyet târîhinde müdellis râvîlerin tedlîs uygulamalarına bakıldığında çok çeşitli gerekçelerden ötürü tedlîs metoduna başvurdukları görülür. Bu gerekçelerden bazılarını şu şekilde özetleyebiliriz:²⁹

a. Zayıf Olan Şeyhin Gizlenmesi: Kimi râvîler, hadîslerini aldıkları zayıf, mechûl veya metrûk olan şeyhlerinin isimlerini rivâyet esnasında zikretmeyerek isnâddan düşürmüş ve böylelikle tedlîs yapmışlardır.³⁰

b. Yazılı Nüshalardan Rivâyet Edilmesinin Hoş Görülmemesi: Hicrî birinci asrın son çeyreğinden itibaren hadîslerin şeyhten bizâtihi değil de yazılı nüshalardan alarak rivâyet etme uygulamasının başlaması ile birlikte hadîs rivâyetinde tashîfler görülmeye başlanmıştır. Bunun önlenmesi amacıyla semâ, kıraat ve arz'a dayalı hadîs alma metotları geliştirilerek vazgeçilmez hadîs tahammül yollarına dönüştürülmüştür.³¹ Dolayısıyla şeyh-

²⁷ İbn Hacer, *Ta'rîf*, s. 35.

²⁸ el-Yemânî, *Envâru'l-Kâşîfe*, 160-61.

²⁹ Bu kısımda *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl* adlı çalışmamızda tespit etmiş olduğumuz tedlîs gerekçelerinden bazıları özetlenerek verilecektir. Geniş bilgi ve örnekler için mezkûr eserin 42-74. sayfalarına bakılabilir.

³⁰ Muhammed b. Abdillâh el-Hâkimü'n-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu Ulumi'l-Hadîs*, (thk. Ma'zem Huseyn), Dâru İhyai'l-'Ulûm, Beyrût, 1417/1998, s. 168.

³¹ Ahmet Yücel, *Hadîs İstîlâhlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır*, İFAV, İstanbul, 1996, 57-58.

ten bizzat alma yerine yazılı nüshadan rivâyet etme, tedlîs olarak değerlendirilmiştir.³²

c. Mervî Anh Hayatta İken Ondan Rivâyet Edilmemesi: Şeyhin rivâyet ettiği bilgiden geri dönmesi, unutulması vb. durumlarından kendisinden rivâyeti alan râvîyi yalanlayabilme ihtimalinden dolayı³³ bazı râvîler, hayatta olan şeyhlerini tedlîs yaparak gizlemişlerdir.³⁴

ç. Âli İsnâda Verilen Aşırı Önem: Hadîs rivâyetinde bir hadîsin isnâdındaki râvîlerin az olması, önemsenen husûslardan birisidir. Bu yüzden bazı râvîler âli isnâdlı rivâyet algısı oluşturmak için rivâyet ettikleri hadîslerin isnâdındaki şeyhlerini düşürmüşlerdir.³⁵

d. Dikkatsizlik: Hadîs râvîleri bazen rivâyet edilen bilginin metnine odaklanırken isnâda dikkat edemeyebilmişlerdir. Bu bilgiyi aktarırken de isnâdı tam olarak aktaramamışlardır.³⁶

e. Edâ Kriterlerine Önem Vermeme: Hadîs rivâyetinde isnâd sisteminin yerleşmesinden sonra bazı râvîlerin edâ kriterlerine dikkat etmeyip, rivâyetlerini aldıkları şeyhlerinin isimlerini zikretmeden rivâyet ettikleri olmuştur. Ancak bu râvîlere, rivâyetleri kimden aldıkları ısrarla sorulduğunda ise onların isimlerini açıklamışlardır.³⁷

f. Mervî Anh'ın Yaşının Küçük Olması: Bazı râvîler, rivâyetlerini aldıkları şeyhlerinin kendilerinden yaşça küçük olması durumunda, şeyhlerini isnâddan düşürerek tedlîs yapmışlardır.³⁸

³² Meselâ Şu'be, Ebû Süfyân Talha b. Nâfi'in (ö.111-120) Câbir b. Abdillâh'tan (ö. 77) rivâyet ettiği hadîslerin aslında Süleymân el-Yeşkurî'nin (ö. 80'den önce) sahîfesinden aldığını söyleyerek Ebû Süfyân'ın tedlîs yaptığını belirtmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsîl*, (thk. Şükru'llah Ni'metullah Kûcânî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1397, s. 100; Ebû İshâk İbrahim b. Ya'kûb b. İshâk el-Cüzeci'nî, *Ahvâlü'r-Ricâl*, (thk. Abdulâlim Abdulazîm el-Bestevî), Hadîs Akademî, Faysal Âbâd, tsz., s. 329; Hâkim, *Ma'rife*, s. 165.

³³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 416-18.

³⁴ Şemsuddîn Ebî'l-Hayr Muhammed b. Abdîrrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs bi-Şerhi Elfiyeti'l-Hadîs*, (thk. Abdülkerim b. Abdillâh, Muhammed b. Abdillâh b. Fuheyd), I-V, Mektebetü Dârü'l-Menâhic, Riyâd, 1426, I, 333.

³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 385.

³⁶ Hâkim, *Ma'rife*, s. 165.

³⁷ Hâkim, *Ma'rife*, s. 166.

³⁸ Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, I, 333.

g. Mervî Anh'ın Uzun Ömürlü Olması: Bazı râvîler, hadîs aldıkları şeyhlerinin uzun süre yaşaması sebebiyle kendisi ile birlikte küçük yaştaki râvîlerin de bu şeyhten hadîs rivâyet etmelerinden ötürü genç râvîlerle aynı şeyhten rivâyet etmiş olmaktan çekinerek şeyhini isnâddan düşürmüştür.³⁹

h. Hafıza Bozukluğu ve İhtilât: Kimi râvîlerin yaşlarına bağlı olarak veya herhangi bir sebepten dolayı hâfızasının bozulması ve ihtilâta maruz kalmasından dolayı hadîs rivâyet ederken şeyhlerinin isimlerini zikretmedikleri olmuştur.⁴⁰

i. Sosyal, Siyasal ve Mezhebî Baskı: İslâm târîhinde ortaya çıkan fitne hareketinden sonra tezâhür eden gruplaşmalar hadîs rivâyetini olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle fikrî, siyâsî ve itikâdî gruplaşmalardan dolayı bazı muhaddisler, rivâyetlerini aldıkları bid'atle ithâm edilen râvîleri tedlîs yaparak gizlemeye sevk etmiş ve böylelikle gizledikleri şeyhlerinin mezhebî, fikrî veya siyâsî görüşü ile aynı paralelde olma ithâmından kurtulmak istemişlerdir.⁴¹

Buraya kadar verilen tedlîs gerekçelerine bakıldığında hadîs rivâyet târîhinde her tedlîsin kötü amaçlarla yapılmadığı, masum sayılabilecek bazı gerekçelerle de yapılmış olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Şu'be'nin, kendi döneminde uygulanmakta olan masum gerekçelerle yapılan tedlîse dikkat çekmiş olduğu söylenebilir. Yani isnâda dikkat etmeme veya rivâyeti edâ ederken hadîsi aldığı kişinin ismini zikretmeyip, kimden öğrendiği sorulunca ise onun ismini söyleme gibi bir durumun tedlîs olarak görüldüğünü akıllara getirmek gerekmektedir. Zîra İbn Kesîr de bu duruma dikkat çekerek Şu'be'nin, Ebû Hureyre'nin "Cünûb iken sabahlayanın orucu yoktur." ifâdelerinin tahkik edilmesi neticesinde "Ben, bunu Hz. Peygamber'den işitmedim, başkasından işittim." şeklinde hadîsi semâ ettiği kişiyi açıklamasından dolayı tedlîs yaptığına işâret etmiş olabileceğini belirtmektedir.⁴²

Aslında hadîs rivâyetinde tedlîs yapma oranı, fitne ile başlayan cerh ta'dîl hareketinin neticesinde rivâyetleri alınması

³⁹ Sehâvî, *Fethu'l-Muġîs*, I, 333.

⁴⁰ Özdemir, *Tedlîs*, s. 66-68.

⁴¹ Hatîb el-Baġdâdî, *el-Kifâye*, II, 399.

⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 117-18.

noktasında tenkîde uğrayan mecrûh râvîlerin artması ile doğru orantılı bir şekilde yukarıya doğru ivme kazanmıştır. Bu noktada Ebû Hureyre'nin vefât ettiği yıllar her ne kadar fitne döneminin ilk zamanlarına denk gelse de rivâyetini aldığı kişiyi gizlemesini gerektirebilecek bir tenkîd faaliyetinin ve bunu gerektirecek sebeplerin henüz yoğunlaşmış bir ilim haline geldiği bir dönem olduğunu söylemek zor olsa gerektir.

Ayrıca Ebû Hureyre'nin aktarmış olduğu rivâyet tahkîk edilip doğru olmadığı ortaya çıkınca, söylemiş olduğu “*Ben bunu Hz. Peygamber'den işitmedim, başkasından işittim*” şeklindeki ifâdelerinden “*Ben bunu Hz. Peygamber'den işitmedim, filândan işittim yani yanlışsa bu yanlış ona aittir, sorumlusu odur.*” sonucu da çıkabilir. Bu takdirde bilgiyi aktaran kişinin kimliği önemlidir. Müslim'de (ö. 261) geçen rivâyette Ebû Hureyre'nin rivâyeti aldığı kişinin adı el-Fadl b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib b. Hâşim (ö. 18) olarak geçmektedir. Hz. Peygamber'in amcası oğlu ve Abdullah b. el-Abbâs'ın kardeşi olan bu sahâbî, H. 18 yılında genç yaşta iken tâ'ûndan vefât etmiştir.⁴³

Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'den işittiğini söylediği kişinin bir sahâbî olması bir kere Hz. Peygamber'e yalan bir söz isnâd etme seçeneği üzerinde durulmamasını doğurmaktadır. Nitekim Ebû Hureyre bu güven üzerine el-Fadl b. el-Abbâs'dan rivâyet etmiştir. Bununla birlikte Ebû Hureyre'nin el-Fadl'dan aktardığı “*Cünûb iken sabahlayanın orucu yoktur*” şeklindeki bilginin doğru ancak hükmünün mensûh olduğu da nakledilmektedir. Nitekim bu görüşe göre İslâm'ın ilk zamanlarında oruç tutan kişinin gece yatsı namazını kıldıktan veya uyuduktan sonra, bir sonraki günün iftar saatine kadar yeme, içme ve cimâ etmesi yasaklanmıştı. Bilâhere Yüce Allah “*Oruç gecesini kadınlarınıza yaklaşmak, size helâl kılındı*”⁴⁴ ayeti ile bu hükmü kaldırarak oruç gecelerinde fecre kadar cimâyı helâl kılmıştır.⁴⁵ Buna göre

⁴³ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvez), I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2010, V, 287-88.

⁴⁴ Bakara, 2/187.

⁴⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), I-XIV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1420/2000, III, 493-98; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, (thk. Abdurrezzak el-Mehdî), I-IV, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, tsz., s. I, 256; Ebû Abdillâh Muhammed

fecre kadar gusletmeyen bir kişinin orucuna başlayıp daha sonra gusletmesinde bir sakınca bulunmamaktadır. Ancak el-Fadl ve Ebû Hureyre, sadece birinci durumdan haberdar olduklarından dolayı bunun nesholunduğunu bilmemektedirler. Bu yüzden birinci duruma göre fetvâ vermeye devam etmektedirler. Ancak ne zaman ki Ebû Hureyre bu durumun nesholunduğunu Hz. Âişe ve Ümmü Seleme'den gelen haberle öğrenince, hemen nâsih olan hükmü kabûl etmiştir.⁴⁶ Zîra Sa'îd b. el-Müseyyib de onun bu fetvâsından rücu ettiğini bildirmektedir⁴⁷. Ebû Hureyre'nin yeni öğrenmiş olduğu doğru bilgiye hemen tâbi olmasının takdîre şâyân bir tutum olduğunu belirtmek gerekmektedir.⁴⁸

4.Sahâbenin Hadîs Rivâyetindeki Usûlü

Sahâbenin Hz. Peygamber'den direk veya dolaylı olarak öğrenmiş olduğu bir bilgiyi aktarırken, genelde arada bir vasıta olmaksızın “قال رسول الله صلى الله عليه وسلم” diyerek Hz. Peygamber'e isnâd etmiştir. Çünkü sahâbîlerin gündeminde yalan rivâyet nakletme veya Hz. Peygamber'e yalan isnâd etme gibi bir düşünce bulunmamaktadır. Nitekim Hz. Peygamber bizzat kendisine yalan isnâdı ile ilgili “من كذب علي متعمدا فليتبوأ مقعده من النار” / *Kim bile bile bana isnâd ederek yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın.*⁴⁹ şeklindeki ifâdelerini faklı mekânlarda ve birçok kez söy-

b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfîş), I-XX, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kâhire, 1384/1964, II, 314.

⁴⁶ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, I-IV, el-Matbaatu'l-İlmiyye, Halep, 1351/1932, II, 115; İbn Battâl Ebû'l-Hasen Ali b. Halef, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim), I-X, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1423/2003, IV, 50.

⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Abdulazîz b. Abdillâh b. Bâz), I-XIII+I, Dâru'l-Feyhâ, Dımaşk, 1421/2000, IV, 186-87; İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, XXII, 44-45.

⁴⁸ Güner, *Ebû Hureyre*, s. 93.

⁴⁹ Ma'mer b. Ebî Amr Râşid el-Ezdî, *el-Câmi'*, (Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'inin son iki cildi olarak neşredilmiştir), (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût, 1403, XI, 261 (hd. no: 20493, 20494, 20495); Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud et-Tayâlisî, *Müsned*, (thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî), I-IV, Dâru Hicr, Kâhire, 1999/1419, I, 268, 281, III, 557, IV, 170; Ebu Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr el-Humeydî, *Müsned*, (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, Kâhire, tsz., II, 492; Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, (thk. Muhammed Avvâme), I-XXVI, Dâru'l-Kible, Beyrût, 1427/2006, XIII, 379-91 (hd. no: 26762-80); Ebû Ya'kûb İshâk b. Râhûye, *Müsned*, (thk. Abdulğafûr b. Abdilhak

lemiştir. Bu durumdan haberdar olan sahâbîlerin düşünce dünyasında Hz. Peygamber'e yalan isnâd etme fikrinin bulunması mümkün değildir ve Ebû Hureyre de bu düşüncededir. Ayrıca mezkûr hadîsin sahâbî râvîlerinden birisinin de Ebû Hureyre olduğunu hatırdan uzak tutmamak gerekir. Aksi takdirde rivâyet ettiği bir hadîse münâfi davranmasını düşünmek çok fazla şüpheli olmayı gerektirir.⁵⁰

Zaten ashâbın birçoğunun ifâdelerinde de bunun yansımalarını görmekteyiz. Nitekim Hz. Âişe (ö. 57) bununla ilgili olarak “*Sahâbenin en fazla nefret ettiği huy yalancılıktı.*”⁵¹ demiş, Enes b. Mâlik (ö. 90-93), şarabın haramlığı konusunda bir hadîs rivâyet ettiğinde, bir kişi ona bu hadîsi Resûlullah'tan (s.a.v.) işitip işitmediğini sorunca, Enes “*O'ndan veya yalan söylemeyen birinden işittim. Allah'a yemin olsun ki biz, ne yalan söyledik ne de yalannın ne olduğunu bilirdik.*”⁵² demiş, başka bir defasında ise bir hadîs rivâyet etmesi üzerine Enes'e adamın biri “*Bunu Resûlullah'tan (s.a.v.) mi işittin?*” diye sorduğunda buna çok sinirlenmiş ve “*Resûlullah'tan (s.a.v.) rivâyet ettiğim her hadîsi ondan işitmiş değilim; biz hadîsleri birbirimizden alırdık ve birbirimize asla yalan söylemezdik.*”⁵³ demiştir. Berâ b. Âzib (ö. 72) de “*Hepimiz*

el-Belûşî), I-V, Mektebetü'l-İmân, Medîne, 1412/1991, I, 290; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 78, 130, 165, 166); Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîh*, (thk. Mustafa Dîb el-Buğâ), I-V, Dâru'l-Ulûmî'l-İnsâniyye, Dîmeşk, 1413/1993, İlim, 38; Müslim, Mukaddime, 2; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce, *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Mukaddime, 4; Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'âs, *Sünen*, I-IV, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992/1413, İlim, 4; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, 1992/1413, İlim, 8; Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *Sünenü'l-Kübrâ*, (thk. Hasen b. Abdulmun'im Şalebî), I-X, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1421/2001, V, 393 (hd. no: 5881); V, 394 (hd. no: 5883).

⁵⁰ Accâc, *Ebû Hureyre*, s. 247.

⁵¹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 158; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, III, 654; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 152.

⁵² Ebû Yûsuf Ya'kub b. Süfân el-Fesevî, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târih*, (thk. Ekrem Ziyâ Umerî), I-IV, Mektebetü'd-Dâr, Medine, 1410, II, 634; İbn Adiy, *el-Kâmil*, I, 263; Celâluddîn es-Suyûtî, *Miftâhu'l-Cenne fi'l-İhticâci bi's-Sünne*, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Medîne, 1409/1989, s. 37.

⁵³ Abdullâh b. Vehb, *Müsned*, (thk. Ebû Abdillâh Muhyiddîn b. Cemâl el-Bekkârî), Dâru't-Tevhîd li İhyâi't-Turâs, y.y., 2007, s. 158; Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahyâ b. Mende, *el-İmân*, (thk. Ali b. Muhammed b. Nâsir), I-II, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1406, II, 843; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Adâbi's-Sâmi'*, (thk. Ebû Abdirrahman Salâh b. Muhammed), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1424/2003, s. 33-34.

*hadîsleri doğrudan Resûlullah'tan (s.a.v.) işitmezdik, tarlamız, toprağımız ve meşguliyetlerimiz vardı. Ancak o zamanlar insanlar yalan söylemezdi, hadîsi işitenler işitmeyenlere rivâyet ederdi.*⁵⁴ şeklinde hadîsleri birbirlerinden aldıklarını, ancak aralarında yalananın söz konusu dahî olmadığını ifâde etmiştir. Bütün bunlardan ashâbın hadîs rivâyetinde yalandan uzak olduğu vâkası çok açık bir şekilde görülmektedir.

Hadîs rivâyet ederken hata yaparım ve böylelikle de büyük bir sorumluluk altına girerim düşüncesi ile hadîs rivâyetinden kaçınan veya az hadîs rivâyet eden sahâbîlerin olduğu da bir gerçektir. Nitekim Zeyd b. Erkam'dan hadîs rivâyet etmesi istendiğinde “Artık yaşlandık ve unutkanlık baş gösterdi. Resûlullah'tan (s.a.v.) hadîs rivâyet etmek zor bir iştir.”⁵⁵ demiştir. Âmir b. Şurâhîl eş-Şa'bî (ö. 102-109) de “İbn Ömer'in yanında bir yıl oturdum; tek bir hadîs bile rivâyet ettiğini işitmedim.” şeklinde bu konuya temas etmiştir.⁵⁶ Yine Sâib b. Yezîd (ö. 86-91), “Ebû Sa'îd el-Hudrî (ö. 63-74) ile Medine'den Mekke'ye kadar yolda arkadaşlık ettim. Bir tek hadîs rivâyet ettiğini işitmedim.” demiştir.⁵⁷

Ayrıca sahâbe döneminde, özellikle de devletin üst yöneticileri olan halifelerin, rivâyet edilen hadîslerin Hz. Peygamber'e isnâdını doğrulamaya dönük tedbir içerikli bazı önlemler aldıkları da bir gerçektir. Nitekim onlar rivâyet edilen hadîsleri kabûlde ihtiyâtlı davranarak, iyice emin olmadıkları hadîsleri nakletmemiş (tesebbüt) ve bunun için gerekli araştırmalarda (taharrî) bulunmuşlardır.⁵⁸ Hz. Ebû Bekir'in ninenin mirastan 1/6 pay aldığı ile ilgili bir hadîs rivâyet eden Muğîre b. Şu'be'den (ö. 50) şahit istemesi,⁵⁹ Hz. Ali'nin kendisine hadîs anlatanlardan, doğru söylediğine dâir yemin istemesi⁶⁰ örneğinde olduğu

⁵⁴ Hasen b. Abdîrrahmân er-Râmurmûzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1391/1771, s. 235; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî*, s. 33.

⁵⁵ İbn Mâce, Mukaddime, 3. Bazı farklılıklarla bkz. Müslim, Fedâilu's-Sahâbe, 4.

⁵⁶ İbn Mâce, Mukaddime, 3.

⁵⁷ İbn Mâce, Mukaddime, 3.

⁵⁸ İsmail Lütü Çakan, *Anahatlarıyla Hadîs*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 45-50; Güner, “Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnâdın Rolü”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, Sayı: 11, s. 58-59.

⁵⁹ Mâlik b. Enes, *Muvatta*, I-II, Çağrı Yayınları, 1992/1413, Ferâiz, 8 (hd. no: 4); Ebû Dâvud, Ferâiz, 5; Tirmizî, Ferâiz, 10; İbn Mâce, Ferâiz, 4.

⁶⁰ Ebû Dâvud, Vitr, 26; Tirmizî, Salât, 181; İbn Mâce, İkâme, 193; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 2, 9, 10.

gibi. Yine ashâbdan bazıları hatalı ve yanlış yapılan rivâyetleri düzelterek, hadîslerin yanlış bir şekilde öğrenilmesini engellemeye çalışmıştır. Hz. Âişe (ö. 57) bu konuda en meşhûr olan hanım sahâbîdir. Zîra o bu işi adeta kendisine bir vazife bilmekteydi.⁶¹ Ayrıca kimi sahâbîlerin işitmiş oldukları hadîsleri unutmamak için birbirleriyle müzâkere ettikleri de vâkidir. Nitekim Hz. Ali, Ebû Sa'îd el-Hudrî ve İbn Abbâs'ın hadîsleri müzâkere etmeye tavsiye eden sözleri bulunmaktadır.⁶²

Sahâbenin hadîs rivâyetinde geliştirmiş olduğu bu tesebbüt ve taharrî uygulamalarının genel bir usûl olmaktan ziyâde, münferid çabalar olduğunu söylemek gerekmektedir.⁶³ Ancak yine de Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali gibi halifelik yapmış olanlar başta olmak üzere sahâbîlerin tesebbüt ve taharrî amaçlı faaliyetlerinin daha sonraları uydurma rivâyetlerin ortaya çıkmasıyla birlikte hadîslerin muhafazasını sağlamaya dönük bir metot olan isnâd sisteminin temel örneklerinin olduğunu ifade etmek de aynı şekilde bir gerekliliktir.⁶⁴

Görüldüğü üzere ashâbın hadîs rivâyetinde büyük bir sorumluluk bilinci içerisinde tesebbüt ve taharrîye dayalı uygulamaları şemsiyesi altında birbirlerine güvenerek aldıkları hadîsle-

⁶¹ Hz. Âişe'nin yapmış olduğu bu faaliyet ile ilgili örnekler için bkz. Bedruddîn ez-Zerkeşi, *el-İcâbe li İrâdi me'stedrekethu Âişe ale's-Sahâbe*, (thk. Saîdu'l-Afğânî), el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût, 1390/1970; Nevzat Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti (Tahammül, Nakil ve Tenkidleri)*, İzmir, 1981, s. 250-63.

⁶² Muhammed b. Abdîrrahmân ed-Dârimî, *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, 1992/1413, Mukaddime, 51; Râmhurmûzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsil*, s. 545-548; Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 97-103.

⁶³ Sibâî bu örneklerin birkaçı geçmediğini ve bunların da bazı sebeplere mebnî olduğunu özellikle Hz. Ömer'in bir sahâbînin vermiş olduğu haberle çok defalar amel ettiğini dolayısıyla da Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin, haberi veren sahâbîden delil, şahit, yemin etmelerini istemelerinin genel uygulamaları olmadığını belirtmektedir. Bkz. Sibâî, *es-Sünne*, s. 83-89. Güner de bu meyânda fikir belirtmektedir. Bkz. Güner, "Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnâdın Rolü", s. 60.

⁶⁴ Sahâbenin hadîs rivâyetine karşı tutumu ve geliştirmiş olduğu metotlarla ilgili daha geniş bilgi ve zengin örnekler için bkz. er-Râmhurmûzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsil*, s. 544-566; Hâkim, *Ma'rife*, s. 15-17; Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, s. 85-103, 250-63; Ahmet Yücel, *Hadîs Tarihi*, İFAV, İstanbul, 2011, s. 25-30; Karataş, "Hadîs Rivâyeti Karşısında Sahâbenin Tutumu", *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1999, Cilt: II, Sayı: 13, 14, 15, s. 184-194; Osman Arpaçukuru, *Sahâbe Dönemi Hadîs Rivâyetinde Tesebbüt, İklal ve İksar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul, 2006.

ri Hz. Peygamber'e vasıtasız bir şekilde isnâd etmelerinde genel olarak bir beis bulunmamıştır. Hadîs İstılâhları İlmi'nde buna "Sahâbe Mürseli" denilmektedir⁶⁵ ve sahâbenin birbirlerinden öğrendikleri hadîsleri, kimden aldıklarını belirtmeden direk Resûlullah'a izâfe ederek rivâyet etmeleri neredeyse bi'l-ittifâk kabûl edilmiştir.⁶⁶

Nitekim sahâbenin hepsinin âdil olduğu prensibinden hareketle bir sahâbînin rivâyetini aldığı sahâbînin ismini zikretmemesi yani rivâyeti alınan sahâbînin isminin bilinmemesi kâdîh (rivâyete zarar verici bir kusur) olarak görülmemiştir.⁶⁷ Bu takdirde Şu'be'nin Ebû Hureyre'ye atfetmiş olduğu "Tedlîs yapardı" sözünü "İrsâl yapardı" şeklinde anlamak daha doğru olacaktır.⁶⁸ Ayrıca sahâbe arasında yaygın olan bu rivâyet metodunun Ebû Hureyre tarafından da kullanılmasının yadırganacak bir tarafı bulunmamaktadır.⁶⁹

5. Ka'bu'l-Ahbâr'dan Rivâyet Etmesi

İsrâiliyyâta⁷⁰ dâir bilgilerin rivâyet edilmesi husûsu İslâm âlimleri arasında tartışmalı bir mevzûdur. Hatta bu tartışma Hz. Peygamber zamanına kadar geri gitmektedir. Bunun sebebi ise Hz. Peygamber'den isrâilî bilgilerin rivâyet edilmesinin nehyi ve

⁶⁵ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, 56.

⁶⁶ Selahattin Polat, *Mürsel Hadîsler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2010, s. 109.

⁶⁷ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Sahîh*, (thk. Muhammed Ali Sönmez, Hâlis Aydemir), I-VII, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1433/2013, I, 115; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, 56; Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim b. Sa'dullah b. Cemâ'a, *el-Menhelü'r-Revî fî Muhtasari Ulûmi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, (thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1406, s. 45.

⁶⁸ Ebû Şehbe, *Difâ'un ani's-Sünne*, s. 110; Ali Toksarı, "Müdelles Hadîs ve Sahâbeye Tedlîs İsnâdı", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı: 5, s. 232, 235; Tartı, "Ebû Hureyre'nin Mürsellersi", s. 10-11.

⁶⁹ Güner, *Ebû Hureyre*, s. 92.

⁷⁰ *İsrâiliyyât*; "İsrâiliyye" kelimesinin çoğuludur ve sözlükte "İsrâilî bir kaynaktan aktarılan kıssa veya hâdise/olay" anlamına gelmektedir. İstılâhî anlamı ise "İslâm'a ve özellikle tefsîre girmiş olan Yahûdîlik, Hristiyanlık ve diğer dinlerin kültürlerine ait her türlü haberlerdir." Bkz. Hüseyin ez-Zehabî, *el-İsrâiliyyât fî'l-Tefsîr ve'l-Hadîs*, Mektebetü Vehbe, Kahire, tsz., s. 13; Abdullâh Aydemir, *Tefsîrde İsrâiliyyât*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, tsz., s. 6; Veli Attımaca, "Hadîste İsrâiliyyâta Bakış 1", *HÜİFD*, Şanlıurfa, 1996, II, 361; İbrahim Hatiboğlu, "İsrâiliyyât", *DİA*, XXIII, s. 195-96

cevâzı ile ilgili iki zıt yönde rivâyet edilen hadîslere dayanmaktadır.⁷¹

Netice itibâriyle Hz. Peygamber'den bu iki zıt yönde gelen rivâyetlerin arası cem ve te'lîf edilerek isrâilî bilgilerin nakli husûsunda Hz. Peygamber'in belli bir çerçeve dâhilinde ve mütehasıs kişilere izninin olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştır.⁷² Nitekim bazı sahâbîlerin Yahûdîlik ve Hıristiyanlık'tan ihtidâ etmiş olan Temîm ed-Dârî (ö. 40)⁷³, Abdullah b. Selâm (ö. 43)⁷⁴ gibi sahâbî, Ka'bu'l-Ahbâr (ö. 40),⁷⁵ Nevf b. Fedâle (ö. 90)⁷⁶ ve Vehb b. Münebbih (ö. 114)⁷⁷ gibi tâbiûn âlimleri ile bilgi alış-verişi içerisinde olması da bunu desteklemektedir. Bu sahâbîlerin başında Ebû Hureyre, Abdullah b. Abbâs (ö. 68) ve Abdullah b. Amr (ö. 65) gibi İslâm Dîni'nin inceliklerini öğrenme konusunda hırslı, araştırmacı ve sorgulayıcı kişilikler yer almaktadır.

“لا تصدقوا أهل الكتاب ولا تكذبوهم / Ehl-i Kitâbı ne tasdik edin ne de yalanlayın...”⁷⁸ hadîsinin sahâbî râvîsi olan Ebû Hureyre kendilerine tanınan çerçevede Ehl-i Kitâb'dan bazı nakillerde bulunmuştur.⁷⁹ Ancak burada üzerinde durulması gereken ve konu-

⁷¹ İsrâilî bilgilerin rivâyet edilmesinin câiz olmadığına dâir ileri sürülen hadîsler için bkz. Buhârî, Şehâdât, 29; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 387. Câiz olduğuna delil olarak belirtilen hadîsler için bkz. Buhârî, Enbiyâ, 50; Tirmizî, İlim, 13; Dârimî, Mukaddime, 46; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 159, 202, 214; Ebû Bekr Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), I-XII, yy., tsz., VI, 109; X, 312.

⁷² Hüseyin ez-Zehebî, *el-İsrâiliyyât*, s. 45-52.

⁷³ Terceme-i hâli için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 254-58; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 487-89.

⁷⁴ Terceme-i hâli için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 304-05; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 102.

⁷⁵ Terceme-i hâli için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, IX, 449; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIV, 189-93.

⁷⁶ Terceme-i hâli için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, IX, 455; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXX, 65-66.

⁷⁷ Terceme-i hâli için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 102-03; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXI, 140-61.

⁷⁸ Buhârî, Şehâdât, 29; Tefsîr, 13; İ'tisâm, 25; Tevhîd, 51; Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *Müsned*, (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdülhâlik), I-XVIII, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, 1409/1988, XV, 210 (hd. no: 8617); Nesâî, *Sünenü'l-Kübrâ*, X, 211 (hd. no: 11323).

⁷⁹ Muhammed Zâhid el-Kevserî, “Ka'bu'l-Ahbâr ve İsrâiliyyât”, (Çev: Osman Güner), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2004, Cilt: IV, Sayı: 1, s. 224-225.

muzu ilgilendiren esas mesele şudur: Acaba Ehl-i Kitâb'dan özellikle de Ka'bul-Ahbâr'dan öğrenmiş olduğu bu bilgileri tedlîs yaparak (bilgiyi öğrendiği kişinin ismini zikretmeyip) Hz. Peygamber'e izâfe eden Ebû Hureyre'nin bizzat kendisi midir yoksa Hz. Peygamber'e ref işini başkaları mı yapmıştır? Bu noktada İmâm Müslim'in *Sahîh*'inde zikretmiş olduğu Büsr b. Sa'îd'in (ö. 100) sözü önem taşımaktadır. Nitekim o, bu konuyla ilgili şunları söylemektedir:

“Allah'tan korkun ve hadîsleri iyi belleyin! Allah'a yemin olsun ki bizler Ebû Hureyre'nin meclisinde oturuyorken, o bize hem Resûlullah'tan (s.a.v.) hem de Ka'bu'l-Ahbâr'dan rivâyet etti. Kalkıp gittikten sonra içimizden bazılarının Hz. Peygamber'in hadîsini Ka'b'a, Ka'b'ın sözünü de Hz. Peygamber'e isnâd ederek rivâyet ettiğini gördüm.”⁸⁰

Büsr b. Sa'îd'in bu ifâdelerinden, Ebû Hureyre'nin Ka'b'dan ve Hz. Peygamber'den rivâyet ettiklerini birbirine karıştıranların, ondan özensiz ve dikkatsiz bir şekilde dinleyenler olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bize göre bu karışıklığa yol açılmasında onu dikkatsiz bir şekilde dinleyen talabelerinin olduğu kadar Ebû Hureyre'nin payı da vardır. Nitekim o, peş peşe, bağlamından kopararak ve bir celsede çok fazla hadîs rivâyet ettiği için dolayı Hz. Âişe⁸¹ ve Zübeyr b. el-Avvâm⁸² gibi sahâbîler tarafından tenkîd edilmiştir. Hatta Hz. Ömer'in ona hadîsleri azaltmasına dâir meşhûr uyarıları⁸³ da bu bağlamda değerlendirilmektedir.⁸⁴

Ebû Hureyre'den rivâyet edenlerin, Ka'b'ın sözünü Hz. Peygamber'denmiş şeklinde arzetmiş oldukları rivâyetlere örnek olarak şunlar verilebilir:

⁸⁰ Müslim, *et-Temyîz*, (thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî), Mektebetü'l-Kevser, Riyâd, 1410/1990, s. 175.

⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 118, 157; Buhârî, *Menâkıb*, 20; Müslim, *Fedâilu's-Sahâbe*, 35; Ebû Dâvud, *İlim*, 7.

⁸² Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-Kebîr*, (thk. Salâh b. Fethî Hellel), I-II, el-Fârûku'l-Hadîsiyye li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, Kâhire, 1427/2006, II, 705; İbn Asâkir, *Târîh*, LXVII, 356.

⁸³ Abdurrahman b. Amr Ebû Zur'a ed-Dımeşkî, *Târîhu Ebî Zur'a ed-Dımeşkî*, (thk. Halîl Mansûr), Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrût, 1417/1996, s. 270; İbn Asâkir, *Târîh*, L, 172, LXVII, 343; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, II, 601.

⁸⁴ Özsoy, “Ebû Hureyre”, s. 249.

Abdullah b. Râfi‘ Ebû Hureyre’den rivâyet etmektedir. Ebû Hureyre diyor ki; Resûlullah (s.a.v.) elimden tutarak şöyle buyurdular: “*Azîz ve Celîl olan Allah toprağı/yeri cumartesi günü yarattı, onun üzerine dağları pazar günü, ağaçları pazartesi günü, sevilmeyen şeyleri salı günü, nûru çarşamba günü yarattı. Yerin üzerine hayvanları perşembe günü yaydı. Âdem aleyhisselâmı da cuma günü ikindiden sonra mahlûkatın en sonunda ve cuma saatlerinin nihâyetinde, ikindi ile akşam arasında yarattı.*”⁸⁵

İmâm Müslim’in de aralarında bulunduğu bazı musannıflar bu hadîsi, Ebû Hureyre’nin Hz. Peygamber’den rivâyeti şeklinde kitaplarına almışlardır. Halbûki İmâm Buhârî buradaki illeti fark ederek Ebû Hureyre’nin bunu Ka‘b’dan naklettiğini ve merfû‘ olmadığını belirtmiştir.⁸⁶ Nitekim Mizzî ve İbn Kesîr de Ebû Hureyre’nin bu rivâyeti Ka‘b’dan işittiğini, ondan alan bazı râvîlerin ise bunu karıştırarak Hz. Peygamber’e izâfe ettiklerini söylemiştir.⁸⁷

Kütüb-i Sitte müelliflerinden bazılarının Ebû Hureyre’den merfû‘ olarak tahrîc ettikleri şu rivâyet de aslında Ka‘b’dan alındır:⁸⁸ Ebû Hureyre’den rivâyete göre, Rasûlullah (s.a.v.), Kehf sûresi 94. ayette bahsedilen sed hakkında şöyle buyurmuştur:

“*Ye’cüc ve Me’cuc, hergün o seddi delmeye çalışırlar. Delmeye yaklaştıkları vakit başlarındaki âmir onlara şöyle seslenir: ‘Dönün yarın delersiniz.’ Allah da ertesi güne o seddin oyulan kısmını öncekinden daha sağlam duruma getirir. Sonunda müddetleri dolup Allah onları insanlar üzerine salmayı isteyince; başlarındaki yetkili ‘Dönün onu inşaallah yarın delersiniz.’ diyerek ‘İnşallah’ kelimesini ilâve eder. Ertesi gün geldiklerinde, seddi dünkü bıraktıkları şekilde bulurlar ve seddi dele-*

⁸⁵ Yahyâ b. Ma’in, *Târîh*, III, 52; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 327; Müslim, *Sıfatu’l-Kiyâme*, I (hd. no: 27); Bezzâr, *Müsned*, XV, 35 (hd. no: 8228); Nesâî, *Sünenü’l-Kübrâ*, X, 20 (hd. no: 10943).

⁸⁶ Buhârî, *Kitâbu’t-Târîhi’l-Kebîr*, (thk. Mustafa Abdulkâdir Ata), I-IX, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1429/2008, I, 383.

⁸⁷ Mizzî, *Tuhfetü’l-Eşrâf bi Ma’rifeti’l-Etrâf*, (thk. Abdussamed Şerefuddîn), I-XIII, el-Mektebetü’l-İslâmî, y.y., 1403/1983, X, 133; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, (thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn), I-IX, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1419, I, 123, III, 383, VII, 153. Kastallânî de aynı görüştedir. Bkz. Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdu’s-Sârî li Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, I-X, el-Matba’atu’l-Kübrâ’l-Emîriyye, Mısır, 1323, V, 253.

⁸⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 177; Kastallânî, *İrşâdu’s-Sârî*, V, 338.

rek insanlar arasına çıkarlar. Bütün suları içerler. İnsanlar onlardan kaçar. Oklarını göğe fırlatırlar, oklar kana bulanmış vaziyette geri döner. Bunun üzerine şımarık bir durumda şöyle derler: 'Yeryüzünde olanları kırıp geçirdik, gökte olanları da mağlub ettik.' Sonra Allah onların boyun köklerine bir kurt gönderir. Böylelikle hepsi helâk olup giderler. Rasûlullah (s.a.v.) şöyle devam etti: Muhammed'in canını kudret elinde bulduran Allah'a yemin ederim ki, kırılıp yok olan Ye'cüc ve Me'cüc'un leşlerini yeryüzündeki tüm hayvanlar yiyecek ve çok güzel beslenerek etlenip yağlanacaklardır."⁸⁹

Bu örneklerde görüldüğü üzere Ka'b'ın sözlerini Hz. Peygamber'e izâfe eden Ebû Hureyre'nin kendisi değil, ondan rivâyet edenlerdir.⁹⁰ Ayrıca Şu'be'nin Ebû Hureyre kanalıyla kendisine ulaşan hadîsleri rivâyet etmiş olması da Ebû Hureyre hakkında kullanmış olduğu tedlîs kavramının gerçek manasına izâfe edilmemesini gerektirir.⁹¹ Zîra Şu'be'nin tedlîse çok şiddetli bir şekilde karşı çıktığı ve bu uygulama hakkında "Tedlîs yalanın kardeşidir."⁹², "Tedlîs, zînadan daha kötü bir iştir. Tedlîs yapmaktansa gökyüzünden yere çakılmayı yeğlerim."⁹³, "Vallahi tedlîs yapmaktansa zîna yapmak bana daha hafif geliyor."⁹⁴ gibi ifâdeler kullandığı bilinmektedir.

Dolayısıyla Şu'be'nin Ebû Hureyre'ye yöneltmiş olduğu tedlîs fiilinin gerçek anlamında olması hâlinde, ondan gelen rivâyetleri nakletmemesi ve terk etmesi gerekirdi ki bunun böyle olmadığı⁹⁵, birçok sahâbî, tâbî'î ve daha sonrasının sikâ muhadislerinin Ebû Hureyre'den rivâyet ettiğine hadîs kitapları şahittir.⁹⁶

⁸⁹ Tirmizî, Tefsîr, 19; İbn Mâce, Fiten, 33; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 510.

⁹⁰ Güner, *Ebû Hureyre*, s. 113-15.

⁹¹ Toksarı, "Müdelles Hadîs ve Sahâbeye Tedlîs İsnâdı", s. 234-35.

⁹² İbn Adiy, *el-Kâmil*, I, 107.

⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 367-68.

⁹⁴ İbn Adiy, *el-Kâmil*, I, 107.

⁹⁵ *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere hadîs kaynaklarında bu şekilde çok sayıda hadîs bulunmaktadır. *Kütüb-i Sitte*'den birkaç örnek için bkz. Buhârî, *Vudû*, 9; Müslim, *Îmân*, 24; Ebû Dâvud, *Salât*, 31; Tirmizî, *Tahâret*, 56; Nesâî, *Sünenü's-Suğrâ*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992, *Zînet*, 77; İbn Mâce, *Mukaddime*, 2.

⁹⁶ Ebû Hureyre'den rivâyet edenler ve rivâyet sayıları ile ilgili geniş bilgi için bkz. el-İzzî, *Difâun an Ebî Hureyre*, s. 267-455.

Sonuç

Tedlîs, râvî tarafından bilerek yapılan ve rivâyetin sıhhatini tartışmalı hale getiren bir rivâyet kusurudur. Böylesine bir kusurun sahâbe tabakasında yapılmış olduğu iddiâsı, üzerinde ciddî araştırmalar yapılmasını gerektirecek bir durumdur. Çünkü hadîs rivâyetinin ilk halkası olmaları hasebiyle sahâbenin alternatifi bulunmamaktadır. Yani herhangi bir sahâbînin tedlîs fiilini işlediğinin sâbit olması durumunda, bu sahâbînin bütün rivâyetleri üzerinde kuşku uyanacaktır. Bu tebliğde Şu'be b. el-Haccâc'ın sahâbe tabakasından Ebû Hureyre'nin tedlîs yaptığına dâir söylediği söz ve Mahmûd Ebû Reyre'nin bu söze dayanarak Ebû Hureyre'nin müdellis bir râvî olduğu ve dolayısıyla rivâyetlerinin reddedilmesi gerektiği şeklindeki iddiâsı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tedlîs fiilinin tanımı, kapsamı ve edebiyâtına bakıldığında bu uygulamanın sahâbe sonrası tabakada doğmuş olduğu görülmektedir. Nitekim muhaddislerin hadîs rivâyetinde tedlîse dâir yapmış oldukları açıklamalardan ilkinin küçük tâbî'ler ile mu'âsır olanlar tabakasından olan Avf b. Ebî Cemîle (ö. 146-147) tarafından olması, tedlîsin sahâbe sonrasında ortaya çıktığına işâret eden bir veridir. Tedlîs literatürü içerisinde zikredilen müdellislerden en kadîminin büyük tâbî'ler tabakasına mensûb Cübeyr b. Nüfeyr (ö. 80) olması da bu görüşü destekleyecek bir başka veridir. Yapılma gerekçelerine bakıldığında ise tedlîsi doğuran sosyal, siyâsal, çevresel ve ilmî şartlar itibâriyle sahâbe döneminden sonrasını göstermektedir.

Ebû Hureyre'nin Ka'bu'l-Ahbâr'dan öğrendikleri bilgileri kasıtlı bir şekilde Hz. Peygamber'e isnâd ederek tedlîs yaptığına dâir ileri sürülen iddiânın doğru olmadığı; Ka'b'ın sözlerini Hz. Peygamber'e ref edenlerin Ebû Hureyre'den rivâyet eden dikkatsiz bazı talebelerinin olduğu görülmüştür. Bu karıştırma işinde her ne kadar dikkatsiz ve özensiz bazı talebelerinin payı büyük olsa da Ebû Hureyre'nin rivâyet uslûbu olan peşpeşe, bağlamından kopararak ve bir celsede çok sayıda hadîs rivâyet etmekten kaynaklanan bir payının olduğu da söylenebilir.

Sahâbenin birbirlerinden öğrendikleri hadîsleri vasıtasız bir şekilde Hz. Peygamber'den öğrenmişcesine rivâyet etme

üslûbu bulunmaktadır ve bu üslûb, hadîs ulemâsı tarafından bi'l-ittifâk câiz görülmüştür. Bu takdirde Şu'be'nin Ebû Hureyre ile ilgili söylemiş olduğu “*Tedlîs yapardı*” ifâdesinin “*İrsâl yapardı*” şeklinde anlaşılması daha doğru olacaktır. Aksi takdirde Hz. Peygamber'e yalan isnâdının büyük bir azâbı gerektirecek bir durum olduğunu bilen hatta Hz. Peygamber'in bu tehdîdini nakleden sahâbî râvîlerden biri olan Ebû Hureyre'nin Ka'b'dan öğrenmiş olduğu bir bilgiyi Hz. Peygamber'denmiş gibi rivâyet etmesi, akıl sınırlarını zorlayacak bir yorumdur.

Netice olarak tedlîs ile ilgili bilgi ve bulgular, bu fiilin sahâbe devrinden sonra ortaya çıktığını, Ebû Hureyre'ye yöneltilen tedlîs yapma vasfının zâhire değil; irsâle hamledilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

Abdullah b. Vehb, *Müsned*, (thk. Ebû Abdillâh Muhyiddîn b. Cemâl el-Bekkârî), Dâru't-Tevhîd li İhyâi't-Turâs, y.y., 2007.

Abdurrezzak, Ebû Bekr Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), I-XII, yy., tsz.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.

Accâc el-Hatîb, Muhammed, *Ebû Hureyre Râviyetu'l-İslâm*, Mektebetü Vehbe, y.y., 1402/1982.

el-Alâî, Salahuddîn Ebû Sa'îd b. Halîl, *Câmiu't-Tahsîl fi Ahkâmî'l-Merâsîl*, (thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi), Âlemu'l-Kutub, Beyrût, 1426/2005.

Arpaçukuru, Osman, *Sahâbe Dönemi Hadîs Rivâyetinde Tesebbüt, İklal ve İksar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul, 2006.

Aşık, Nevzat, “Ebû Hureyre'nin Hadîsciliği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, sayı: IV, s. 85-104.

_____, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti (Tahammül, Nakil ve Tenkîdleri)*, İzmir, 1981.

Atmaca, Veli, “Hadîste İsrâilîyâta Bakışı”, *HÜİFD*, Şanlıurfa, 1996, II, 359-87.

Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâilîyyât*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, tsz.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr, *Müsned*, (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdulhâlik), I-XVIII, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, 1409/1988.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, (thk. Mustafa Abdulkâdir Ata), I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1429/2008.

_____, *Sahîh*, (thk. Mustafa Dîb el-Buğâ), I-V, Dâru'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, Dîmeşk, 1413/1993.

Çakan, İsmail Lütfi, *Anahatlarıyla Hadîs*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002.

el-Cûzecânî, Ebû İshâk İbrahim b. Ya'kûb b. İshâk, *Ahvâlü'r-Ricâl*, (thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî), Hadîs Akademî, Faysal Âbâd, tsz.

Dârimî, Muhammed b. Abdirrahmân, *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, 1992/1413.

Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'âs, *Sünen*, I-IV, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992/1413.

Ebû Reyve, Mahmûd, *Advâ ale's-Sünneti'l-Muhammediyye ev Difâ'un ani'l-Hadîs*, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, tsz.

_____, *Şeyhu'l-Madîra*, Müessesetü'l-Alemî li'l-Metbû'ât, Beyrût, 1413/1993.

Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *Difâ'un ani's-Sünne ve Reddü Şübehi'l-Müsteşrikîn ve'l-Küttâbi'l-Muâsırîn*, Mektebetü's-Sünne, y.y., tsz.

Ebû Zur'a ed-Dîmeşkî, Abdurrahman b. Amr, *Târîhu Ebî Zur'a ed-Dîmeşkî*, (thk. Halîl Mansûr), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1417/1996.

Erul, Bünyamin, "Tedlîs", *DİA*, XL, 262-64.

Güler, Zekeriya, "Ebû Reyve'nin Advâ Ale's-Sünne en-Nebeviyye Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1991, sayı: 4, s. 187-201.

Güner, Osman, *Ebû Hureyre'ye Yönelik Eleştiriler (Târîhi Arka Plan)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001.

_____, "Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnâdın Rolü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, Sayı: 11, s. 55-77.

el-Ferâhidî, Ebû Abdirrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, (thk. Abdulhumeyd Hindâvî), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1424/2003.

Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kub b. Sûfân, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Târîh*, (thk. Ekrem Ziyâ Umerî), I-IV, Mektebetü'd-Dâr, Medîne, 1410.

Hâkimü'n-Nisâbûrî, Muhammed b. Abdillâh, *Ma'rifetu Ulumi'l-Hadîs*, (thk. Ma'zem Huseyn), Dâru İhyai'l-'Ulûm, Beyrût, 1417/1998.

Halebî, Bürhânuddîn İbrahim b. Muhammed Sıbt İbnu'l-Acemî, *et-Tebyîn li Esmâi'l-Müde'llisîn*, (thk. Yahyâ Şefîk), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1406/1986.

Hamza, Muhammed Abdurrezzak, *Zulumâtu Ebî Reyve emâme Edvâi's-Sünneti'l-Muhammediyye*, el-Matba'atu's-Selefiyye, Kâhire, 1378.

Hatiboğlu, İbrahim, "İsrâiliyat", *DİA*, XXIII, s. 195-99.

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed, *Me'âlimü's-Sünen*, I-IV, el-Matbaatu'l-İlmiyye, Halep, 1351/1932.

Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî Ebû Bekr, *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Adâbi's-Sâmi'*, (thk. Ebû Abdîrrahman Salâh b. Muhammed), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1424/2003.

_____, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, (thk. Ebû İshâk İbrahim b. Mustafa), I-II, Mektebetü İbni Abbâs, Mısır, 2002.

Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr, *Müsned*, (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, Kâhire, tsz.

Hüseyn ez-Zehabî, *el-İsrâiliyyât fi't-Tefsîr ve'l-Hadîs*, Mektebetü Vehbe, Kahire, tsz.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*, (thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî), I-XXIV, Vizâretü Umumi'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib, 1387.

İbn Adiy, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî, *el-Kâmil fi Du'afâi'r-Ricâl*, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavved), I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1418/1997.

İbn Asâkir, Ali b. Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh, *Târîhu Medineti Dimeşk*, (thk. Ömer b. Ğarâme el-Omrevî), I-LXX, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1415/1995.

İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim), I-X, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1423/2003.

İbn Cemâ'a, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim b. Sa'dullâh, *el-Menhelü'r-Revî fi Muhtasari Ulûmi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, (thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1406.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Abdillâh Abdurrahmân er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1371/1952.

_____, *el-Merâsil*, (thk. Şükrullâh Ni'metullâh Kûcânî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1397.

İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekir Ahmed, *et-Târîhu'l-Kebîr*, (thk. Salâh b. Fethî Helel), I-II, el-Fârûku'l-Hadîsiyye li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, Kâhire, 1427/2006.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim, *el-Musannef*, (thk. Muhammed Avvâme), I-XXVI, Dâru'l-Kıble, Beyrût, 1427/2006.

İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Abdulazîz b. Abdillâh b. Bâz), I-XIII+I, Dâru'l-Feyhâ, Dımaşk, 1421/2000.

_____, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvez), I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2010.

_____, *Ta'rîfu Ehli't-Takdîs bi Merâtibi'l-Mevsûfîne bi't-Tedlîs*, (thk. 'Âsım b. Abdillâh el-Karyûtî), Mektebetü'l-Menâr, Ammân, 1403/1983.

_____, "Ta'rîfu Ehli't-Takdîs bi Merâtibi'l-Mevsûfîne bi't-Tedlîs (Tabakâtu'l-Müde'llisîn)", (çev: Veysel Özdemir), *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014, cilt: IV, sayı: 8, s. 183-85.

_____, *Tehzîbu't-Tehzîb fî Ricâli'l-Hadîs*, (thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavved), I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1425/2004.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Sa'îd el-Endülûsî, *Esmâu's-Sahâbeti'r-Ruvât ve mâ li külli Vâhidin mine'l-Aded*, (thk. Mis'ad Abdulhamîd es-Sa'denî), Mektebetü'l-Kur'ân, Kâhire, tsz.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (thk. Ali Şiri), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1408/1988.

_____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn), I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1419.

İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadîs*, (thk. Muhamed Zührî en-Neccâr), Dâru'l-Cil, Beyrût, 1393/1972.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

İbn Mende Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahyâ, *el-Îmân*, (thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır), I-II, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1406.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-XI, (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetü'l-Usre, Kahire, 2002.

İbnu'l-Esîr el-Cezerî, Ebû's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, (Ebû Abdirrahman Salâh b. Muhammed b. Avîda), I-V, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1423/2002.

İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdîrrahmân eş-Şehrîzûrî, *Ulûmu'l-Hadîs (el-Mukaddime)*, (thk. Nûruddîn İtr), Dâru'l-Fikr, Dîmeşk, 2008.

İclî Ahmed b. Abdullah b. Sâlih Ebû'l-Hasen, *Ma'rifetü's-Sikât*, (thk. Abdu'l-Azîm el-Bustî), I-II, Mektebetü'd-Dâr, Medîne, 1405/1985.

İshâk b. Râhûye, Ebû Ya'kûb, *Müsned*, (thk. Abdulğafûr b. Abdilhak el-Belûşî), I-V, Mektebetü'l-İmân, Medîne, 1412/1991.

el-İzzî, Abdulmunim Salih el-Alî, *Difâun an Ebî Hureyre*, Dâru'l-Kalem, Beyrût 1981.

Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Hureyre", *DİA*, cilt: X, s. 160-167.

Karataş, Mustafa, *Hadîslerin Sayısı*, Nûn Yayıncılık, İstanbul, 2008.

_____, "Hadîs Rivâyeti Karşısında Sahâbenin Tutumu", *Kur'ân Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1999, Cilt: II, Sayı: 13, 14, 15, s. 184-194.

_____, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", *Kur'ân Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1999, Cilt: II, Sayı: 16, 17, 18, s. 169-182.

Kastallânî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, el-Matba'atu'l-Kübrâ'l-Emîriyye, Mısır, 1323.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfîş), I-XX, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kâhire, 1384/1964.

İbn Hibbân, Muhammed el-Bustî, *Sikât*, (thk. Muhammed Abdulmu'îd Hân), I-IX, Dâiretu'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, 1393/1973.

_____, *Sahîh*, (thk. Muhammed Ali Sönmez, Hâlis Aydemir), I-VII, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1433/2013.

Mâlik b. Enes, *Muvatta*, I-II, Çağrı Yayınları, 1992/1413.

Ma'mer b. Râşid, Ma'mer b. Ebî Amr Râşid el-Ezdî, *el-Câmi'*, (Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*inin son iki cildi olarak neşredilmiştir), (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût, 1403.

Mizzî, Yûsuf b. Abdîrrahmân, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), XXXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1400/1980.

_____, *Tuhfetü'l-Eşrâf bi Ma'rifeti'l-Etrâf*, (thk. Abdussamed Şerefuddîn), I-XIII, el-Mektebetü'l-İslâmî, y.y., 1403/1983.

Müslim b. el-Haccâc, *et-Temyîz*, (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Mektebetü'l-Kevser, Riyâd, 1410/1990.

_____, *Sahîh*, (thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî), I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (thk. Hasen b. Abdulmun'im Şalebî), I-X, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1421/2001.

_____, *es-Sünenü's-Suğrâ*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.

Nevevî, Muhyiddîn b. Şeref, *et-Takrîb ve't-Teysîr li-Ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr*, (thk. Muhammed Osman el-Haşî), *Dâru'l-Kutubi'l-Arabî*, Beyrût, 1405/1985.

Özağşar – Görmez, M. Emin – Mehmet, “Ebû Reyye ve Kitabı Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1991, c: V, sayı: I, s. 63-72.

Özdemir, Veysel, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl, İlâhiyât Yayınları*, Ankara, 2014.

Özsoy, Abdulvahap, “Ebû Hureyre'ye Yönelik İksâru'l-Hadîs Eleştirisine Farklı Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 2014, sayı: 41, s. 239-55.

Polat, Selahattin, *Mürsel Hadîsler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2010.

Râmhurmuzî, Hasen b. Abdirrahmân, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), *Dâru'l-Fıkr*, Beyrût, 1391/1771.

Reşid Rıza, Muhammed, “Bir Misyonerin Ebû Hureyre Hakkındaki Bazı İddiaları”, (çev: Mücteba Uğur), *Diyanet İlmî Dergi*, 1992, cilt: XXVIII, sayı: 2, s. 15-36.

Sehâvî, Şemsuddîn Ebi'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân, *Fet-hu'l-Muğîs bi-Şerhi Elfıyeti'l-Hadîs*, (thk. Abdülkerim b. Abdillâh, Muhammed b. Abdillâh b. Fuheyd), I-V, Mektebetü Dâri'l-Menâhic, Riyâd, 1426.

Sibâî, Mustafa, *es-Sünne ve Mekânetuhâ fi't-Teşrî'l-İslâmî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, y.y., tsz.

Suyûtî, Celâluddîn, *Miftâhu'l-Cenne fi'l-İhticâci bi's-Sünne*, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Medîne, 1409/1989.

eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, (thk. Abdulfettâh Kebbâre), *Dâru'n-Nefâis*, Beyrût, 1419/1999.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fi Tevîli'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), I-XIV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1420/2000.

Tartı, Nevzat, “Ebû Hureyre'nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, cilt: 12, sayı: 3, 7-25.

Tayâlisî, Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud, *Müsned*, (thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî), I-IV, *Dâru Hicr*, Kâhire, 1999/1419.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, 1992/1413.

Toksarı, Ali, *Hz. Ebû Hureyre ve Hadîs İlmindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 1982.

_____, “Müdelles Hadîs ve Sahâbeye Tedlîs İsnâdı”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı: 5, s. 221-236.

Yahyâ b. Ma'în, Ebû Zekeriyâ, *Târîhu İbni Ma'în (Rivâyetu Osman ed-Dârimî)*, (thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf), Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk, 1400.

el-Yemânî, Abdurrahman b. Yahya, *Envâru'l-Kâşife limâ fi Kitâbi Edvâi ale's-Sünne*, Âlemu'l-Kutub, Beyrût, tsz.

Yücel, Ahmet, *Hadîs Istılâhlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır*, İFAV, İstanbul, 1996.

_____, *Hadîs Târîhi*, İFAV, İstanbul, 2011.

Zâhid el-Kevserî, Muhammed, “Ka'bu'l-Ahbâr ve İsrâiliyât”, (Çev: Osman Güner), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2004, Cilt: IV, Sayı: 1, s. 221-225.

Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*, (thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1419/1998.

_____, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, (thk. Abdurrezzak el-Mehdî), I-IV, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, tsz.

Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnâût), I-XXIX, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1402/1982.

_____, *Tezkiretü'l-Huffâz*, (thk. Zekeriyâ Umeyrât), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1418/1998.

Zerkeşî, Bedruddîn, *el-İcâbe li İrâdi me'stedrekethu Âişe ale's-Sahâbe*, (thk. Sa'îd el-Afğânî), el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût, 1390/1970.